क्वचित्तु कपिला भस्मगर्भा चागुरुशिंशपा।
पिच्छिला शिंशपा युग्मपत्रिकागुरु चेत्यपि॥"
इति शब्दरत्नावली॥
अस्या गुणाः। "शिंशपा वातनाशिनी।" इति राजवल्लभः॥ अपि च।
"शिंशपा कटुका तिक्ता कषाया शोषकारिणी।
उष्णवीर्या हरेन्मेदः कुष्ठचित्रवमिक्रमीन्।
वस्तिवद्व्रणदाहास्रवलासागर्भपातिनी॥"
इति भावप्रकाशः॥
(तत्काष्ठनिर्मितरथस्तु दृढो भवति। यथा, ऋग्वेदे। ३। ५३। १९।
"अभिव्ययस्व खदिरस्य सार-
मोजो धेहि स्यन्दने शिंशपायाम्।"
"स्यन्दने रथस्य गमने सति शिंशपायां शिंशपाख्यदारुनिर्मिते रथस्य फलके ओजो धेहि॥ दार्ढ्यं कुरु।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

शिक्, [च्] स्त्री, शिक्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

शिक्कः, त्रि, अव्यवसायी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

शिक्थं, क्ली, मधुजातद्रव्यविशेषः। मोम् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शिक्थकम् २ मधुजम् ३ विषसम् ४ मधुसम्भवम् ५ मोदनम् ६ काचम् ७ उच्छिष्टमोदनम् ८ मक्षिकामलम् ९ चौद्रेयम् १० पीतरागम् ११ स्निग्धम् १२ माक्षिकजम् १३ चौद्रजम् १४ मधुशेषम् १५ द्रावकम् १६ माक्षिकाश्रयम् १७ मधूत्थितम् १८ मधूत्थम् १९। अस्य गुणाः। पिच्छिलत्वम्। स्वादुत्वम्। कुष्ठवातास्रनाशित्वम्। मृदुत्वम्। कटुत्वम्। स्निग्धत्वम्। लेपेन स्फुटिताङ्गविलोपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

शिक्थकं, क्ली, (शिक्थ+स्वार्थे कन्।) शिक्थम्। इति राजनिर्घण्टः॥

शिक्य, क्ली, (स्रंस+"स्रंसेः शि कुट् किच्च।" उणा० ५। १६। इति यत्। स च कित्। कुडागमः शिरादेशश्च।) द्रव्यरक्षार्थरज्जुमयाधारविशेषः। शिका इति भाषा। तत्पर्य्यायः। काचः २ शिक्या ३ शिक् ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, भागवते। १०। ८। ३०।
"हस्ताग्राह्ये रचयति विधिं पीठकोलूखलाद्यै-
श्छिद्रं ह्यन्तर्निहितवयुनः शिक्यभाण्डेषु तद्वित्")

शिक्या, स्त्री, (शिक्य+स्त्रियां टाप्।) शिक्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

शिक्यितं, त्रि, (शिक्ये स्थापितमित्यर्थे प्रातिपदिकात् धात्वर्थे इति णिच् ततः क्तः।) शिक्यस्थापितवस्तु। तत्पर्य्यायः। काचितः२। इत्यमरः॥

शिक्ष, ङ शिक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) क्स्नौ। ङ, शिक्षते। शिक्षणं विद्याग्रहणम्। अशिक्षतास्त्रं पितुरेव मन्त्रविदिति रघुः। इति दुर्गादासः॥

शिक्षणं, क्ली, (शिक्ष+ल्युट्।) विद्योपादानम्। इति शिक्षाशब्दटीकायां भरतः॥

शिक्षा, स्त्री, (शिक्ष+"गुरोश्च हलः।" ३।३।१०३ इत्यः। ततष्टाप्।) शिक्षणम्। श्योनाकवृक्षः। इति शब्दमाला॥ वेदाङ्गशास्त्रविशेषः। इत्यमरः॥ यथा,—
"शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गणः।
छन्दोविचितिरित्येतैः षड्ङ्गो वेद उच्यते॥"
इति।
तत्र अकारादिवर्णानां स्थानकरणप्रयत्नबोधिका अ-कु-ए-ह-विसर्ज्जनीयाः कण्ठ्या इत्यादिका शिक्षा। इति तट्टीकायां भरतः॥*॥*॥
अथ शिक्षाशास्त्रं लिख्यते।
"अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयमतं यथा।
शास्त्रानुपूर्व्वं तद्विद्याद्यथोक्तं लोकवेदयोः॥
प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः।
पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम्॥
त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः।
प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा॥
स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः।
यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः॥
अनुस्वारो विसर्गश्च × क॥पौ चापि पराश्रितौ।
दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयः ल्कारः प्लुत एव च॥
आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया।
मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्॥
मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम्।
प्रातःसवनयोगन्तं छन्दो गायत्रमाश्रितम्॥
कण्ठे माध्यन्दिनयुतं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम्।
तारं तार्त्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम्॥
सोदीर्णो मूर्द्धमभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः।
वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः॥
स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः।
इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तं निबोधत॥
उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः।
ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि॥
उदात्ते निषादगन्धारावनुदात्ते ऋषभधैवतौ।
स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः॥
अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा।
जिह्वा मूलञ्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च॥
ओभावश्च विवृत्तिश्च श-ष-सा रेफ एव च।
जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोमणः॥
यद्योभावप्रसन्धानमुकारादिपरं पदम्।
स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यञ्जनमुच्यते॥
हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्।
औरस्यं तं बीजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्॥
कण्ठ्यावहावि-चु-य-शास्तालव्या ओष्ठजावुपु।
स्मुर्मुर्द्धन्या ऋ-टु-र-षा दन्त्या लृ-तु-ल-साः स्मृताः॥
जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यौ वः स्मृतौ बुधैः।
ए ऐ तु कण्ठतालव्या ओ औ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ॥
अर्द्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत्।
ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम्॥
संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतन्तु द्विमात्रिकम्।
घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः॥
स्वराणामुष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम्।
तेभ्योऽपि विवृतावेडौ ताभ्यामैचौ तथैव च॥
अनुस्वारयमाणाश्च नासिकास्थानमुच्यते।
अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः॥
अलाबुवीणानिर्घोषो दन्त्यमूल्यस्वराननु।
अनुस्वारस्तु कर्त्तव्यो नित्यं ङ्रोः श-ष-सेषु च॥
अनुस्वारे विवृत्यान्तु विरामे चाक्षरद्वये।
द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णीयादयवैकारवकारयोः॥
व्याघ्री यथा हरेत् पुत्रान् दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत्।
भीता पतनभेदाभ्यां तद्वदवर्णान् प्रयोजयेत्॥
यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्रं इत्यभिभाषते।
एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खेश्च-राँ इव खेदया॥
रक्तवर्णं प्रयुञ्जीरन् नो प्रसेत् पूर्वमक्षरम्।
दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात् पश्चान्नासिक्यमाचरेत्॥
हृदये चैकमात्रः स्यादर्द्धमात्रस्तु मूर्द्धनि।
नासिकायां तथार्द्धञ्च रङ्गस्यैवं द्विमात्रता॥
हृदयादुत्करे तिष्ठन् कांस्येन समनुस्वरम्।
मार्दवञ्च द्विमात्रञ्च जघन्या इति निदर्शनम्॥
मध्ये तु कम्पयेत् कम्पमुभौ पार्श्वौ समौ तथा
स रङ्गं कम्पयेत् कम्पं रथीवेति निदर्शनम्॥
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडयेत्।
सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते॥
गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः।
अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षड्ते पाठकाधमाः॥
माधुर्य्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः।
धैर्य्यं लयसमर्थञ्च षड्ते पाठका गुणाः॥
शङ्कितं भीतमुद्घुष्टमव्यक्तमनुनासिकम्।
काकस्वरं शिरसि गतं तथा स्थानविवर्ज्जितम्॥
उपांशुदुष्टं त्वरितं निरस्तं
विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम्।
निष्पीड़ितं प्रस्तपदाक्षरञ्च
वदेन्न दीनं न तु सानुनास्यम्॥
प्रातः पठेन्नित्यमुरःस्थितेन
स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन।
मध्यं दिने कण्ठगतेन चैव
चक्राङ्गसंकूजितसन्निभेन॥
तारन्तु विद्यात् सवनं तृतीयं
शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम्।
मयूरहंसान्यभृतस्वराणां
तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन॥
अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नमस्पृष्टाः श-रस्तथा।
शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः॥
यमोऽनुनासिका न ङ्रो नादिनो ह-झषः स्मृताः।
ईषन्नादा यणो जश्च श्वासिनश्च खफादयः॥
ईषच्छ्वासांबरो विद्यात् गोर्द्धमेतत् प्रचक्षते।
दाक्षीपुत्रः पाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि॥
छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।